

КОНЦЕПЦІЯ АНАРХІЗМУ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНА ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА (ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ)

**Л.С. ПРОТОСАВІЦЬКА, кандидат історичних наук,
Національний університет біоресурсів і природокористування
України**

У статті викладено політико-правові ідеї анархізму, які спрямовані на звільнення від всіх форм політичної, економічної й духовної влади, заперечення держави як форми організації суспільства та її владного впливу; наголошується на рівності перед законом, колективізмі та створенні вільних асоціацій – федерацій.

Анархізм, безвладдя, вільні асоціації, федерації, колективізм.

Анархічні ідеї в наш час переживають своє відродження, тому дана тема є досить актуальною, оскільки слід дослідити реальні (практичні) можливості теорії анархізму, адже дискусії в наукових колах точаться не навколо постулатів теорії анархізму, а саме навколо можливостей практичного застосування даної теорії.

Метаданої статті полягає в детальному дослідженні анархічних політико-правових вчень мислителів XIX–XX століть. Спробуємо прослідкувати, як розвивалися ідеї анархізму як альтернативи державницькій формі розвитку суспільства та визначити, чи втілювалися дані погляди в життя.

Серед науковців з теорії політичної та правової думки існують дві протилежні точки зору щодо найкращої форми організації суспільства: державницька та антидержавницька (анархічна), які у своїх теоретичних доробках описують «ідеальну» модель регулювання суспільних взаємовідносин.

Анархістська модель суспільної трансформації ґрунтується на спробах пошуку альтернативи державній формі організації суспільства. Вона відкидає державу, владу, оскільки вони є інститутами примусу, що намагаються нівелювати індивідуальну волю особистості та нав'язати обов'язкове виконання державної волі. Дана модель або повністю відкидає державу, або пропонує замінити її добровільною асоціацією громадян. У науковій літературі розроблено цілу низку класифікації, які базуються на різних підходах до дослідження анархістського руху.

Традиційно визначають чотири основні напрями в анархізмі – індивідуалістичний (М. Штірнер), м'ютюелістичний (П. Прудон), колективістський (М. Бакунін) та комуністичний (П. Кропоткін). Такий поділ базується на ставленні ідеологів анархізму до права власності та до майбутнього суспільного устрою.

Термін «анархізм» (від гр. *anarchia* – безвладдя, стихійність, хаос) – соціально-політична течія, що спрямована на звільнення від всіх форм

політичної, економічної й духовної влади, заперечення держави як форми організації суспільства та її владного впливу, утвердження досягнення нічим не обмеженої свободи людини як своєї мети [3].

Анархізм як політична теорія має давню та стрімку історію, оскільки початкові принципи анархізму простежуються в ідеях даосизму в Стародавньому Китаї, ідеях мислителів-стоїків (Зенон, Хризип – у Древній Греції) [9], (Сенека, Епікур, Марк Аврелій – у Римі). Ідеї анархізму знаходимо у праці «Республіка» давньогрецького філософа Платона [11, с. 148]. Самі елліни цей термін застосовували для характеристики ситуації в місті-державі, за якої у місті була відсутня верховна влада, або вона втратила реальні важелі впливу на політичну ситуацію в місті. Наприклад, в Афінах так іменувався рік без архонта під час правління «тридцяти». Пізніше прихильники аристократичного й монархічного правління стали асоціювати анархію з демократією, яка, на їхню думку, стала уособленням хаосу й розбещеності. У свою чергу, прихильники антиаристократичного правління в античності й середньовіччі вбачали в цій ідеї свого роду «природний» порядок, який усував умови гнітючого впливу світської й церковно-папської влади.

На даному етапі анархічний тип політичної свідомості не матеріалізувався у певну теорію чи політичну доктрину, його прояви носили фрагментарний характер, що відповідало розвитку політичної культури. Елементи анархізму ми знаходимо у працях філософів-просвітителів (Руссо, Дідро) [11, с. 835], ідеології «скажених» епохи Великої Французької революції. Саме в період буржуазно-демократичних революцій та час формування індустріального суспільства анархічний тип політичної свідомості досягає якісно нового рівня розвитку. У цих умовах під дією багатьох чинників з'являється соціальна основа (опора) анархізму – дрібна буржуазія, яка матеріалізує анархічні ідеї на теоретичному рівні. В цей час анархізм формується як політичний рух [7, с. 25].

Анархізм проповідував звільнення суспільства і кожної окремої особи через ліквідацію у процесі анархістської революції державної організації. Анархісти, незалежно від напрямку, до якого вони належать, беззастережно сприймають ідею, що засадничим злом, яке деформує суспільство, нормальні суспільні відносини, є держава. Існування держави породжує класову боротьбу, конкурентну боротьбу між окремими особистостями, в результаті чого збагачуються одні та злидарюють інші.

Першою спробою теоретично обґрунтувати анархістські ідеї стала праця англійця В. Годвіна «Дослідження про політичну справедливість» (1793 р.). У ній автор досить чітко простежив зв'язок влади і суспільства. На думку В. Годвіна, влада в суспільстві будується на авторитеті монарха (вождя), який уособлює правління Боже. Мислитель критикує державу як осередок насильства. Годвін вважав, що політична справедливість полягає в тому, щоб кожний член суспільства міг об'єктивно й неупереджено глянути на свої потреби, потреби інших членів суспільства, згодом вибираючи такі шляхи задоволення своїх потреб, які повинні в остаточному підсумку привести до збільшення людського щастя. Цей процес одержав назву «раціонального благовоління» [5, с. 19].

Власність Годвін вважав творінням «розуму законодавців і парламенту», яка привела до несправедливого розподілу власності в суспільстві. Держава впаде, а на зміну їй прийде конфедерація співтовариств, а на зміну державному праву – персоніфіковане право.

Суспільство, стверджував Годвін, зародилося в результаті потреби жити спільно, тоді як держава – в результаті пристрастей. Держава, на думку вченого, є тимчасовим та необхідним злом. Деспотизм – безсмертний і тому з ним слід боротися. Закони є джерелом деспотизму. Виходячи з того, що закон позбавлений «почуттів», оцінка покарання за недотримання закону завжди буде необ'єктивною та несправедливою, а оскільки держава є єдиним джерелом законів, і вона спирається на закон та насильство, то хоч якою б була держава, суть її є антисоціальною.

Годвін не лише висунув класичний аргумент анархізму, він також представив модель децентралізованого суспільства, основним осередком якого є невеликі автономні громади (парафії) (дзеркало тижня). Вчений мав значний вплив на таких поетів і мислителів, як П. Б. Шеллі, У. Вордсворт та Р. Оуен.

Федералізм Годвіна поглибив П'єр Жозеф Прудон (1809–1865). У своїй праці «Що таке власність? Або Вишукування про принцип права й урядової влади» автор стверджував, що держава існує лише для охорони привілеїв можновладців. Її очолює буржуазія, тому політичні перетворення безглузді. Виходячи з цього Прудон пропонує скасувати державу й закони, змінити «політичну конституцію» на «соціальну конституцію» [10, с. 367].

Новий громадський порядок, на думку Прудона, має базуватися на поділі праці, рівності, взаємному обміні послугами й результатами праці, трудовій власності та вільному об'єднанні в союзи, які нічого спільного не матимуть з державою, а стануть вільними асоціаціями, що пов'язувалися вільним договором. Єдина правова норма, яку визнав теоретик анархізму, так це дотримання вільних договорів. На зміну політичному розподілу суспільства має прийти економічний: усі люди об'єднуватимуться в якусь федерацію асоціацій на засадах взаємодопомоги. У його розумінні федерація повинна складатись із сукупності самостійних територіальних одиниць, пов'язаних між собою взаємовигідними та рівноправними договірними відносинами [12, с. 256]. Такі територіальні одиниці можуть утворювати будь-які групи населення: раси, національності, міста тощо. По суті, федерація П. Прудона – комунальний устрій.

Виконавча влада у комунах належатиме народу як охоронцю закону. Кожна комуна матиме право на самоврядування, адміністрацію, збір податків, розпорядження власністю та своїми податками. Вона буде мати свою поліцію, національну гвардію (армію), призначати суддів, видавати газети, засновувати банки. У неї будуть свої закони і навіть власна релігія. Тобто, по суті, кожна комуна мала бути практично суверенною. Цей «ідеальний» стан науковець визначив як анархію. Анархія в прудонівському проекті постає як порядок, заснований на інституті взаємовигідних договорів, укладених між собою індивідами, сім'ями, групами, містами, провінціями, а не на інститутах державної влади і закону [4, с. 309].

Головним джерелом суспільних бід та конфліктів П. Прудон вважав гроші, які, за його словами, давали змогу не працювати та мати доходи за рахунок доходів з праці інших. Звідси бере початок ідея «банку обміну» – обмін товарами за посередництвом спеціальної інституції, який мав надавати робітникам «марки праці» для обміну та безвідсотковий кредит потрібною продукцією. Мислитель стверджував, що будь-яка власність, яка не здобута власною працею, – крадіжка.

Справедливий лад у розумінні П. Прудона мав базуватись на самоврядуванні робітничих груп. Цей лад не заперечував приватної власності, оскільки власність – елемент свободи. П. Прудон створив концепцію «мютюелізму» (взаємності послуг, якої можна досягти переконанням). Мютюелізм за Прудonom – це система рівноваги між рівними силами, де кожній силі забезпечено однакові права за умови виконання однакових обов'язків. Відносини між рівностатусними суб'єктами мають ґрунтуватись на обміні послугами за певні послуги.

Саме Прудон був автором вислову, який згодом став крилатим – «Анархія – мати порядку!», де порядок являв собою необхідність та бажання змін, «мати» в сенсі предтеча, передумова майбутнього об'єднання вільних людей за принципом об'єднання професійних груп, родових чи мистецьких угруповань. Ці об'єднання і утворюють нації за новим принципом, стверджував Прудон.

Свободу мислитель розумів, з одного боку, як вроджену властивість людської природи, а з другого, – як постійну мету розвитку людини. Свобода несутимна з владою [12, с. 255].

Основоположником нового напрямку в анархізмі – колективістського чи анархоколективізму був Михайло Олександрович Бакунін (1814–1876 рр.). Сприймавши ряд соціалістичних ідей Прудона, Бакунін розвинув їх у своїй теорії соціалізму та федералізму. Основні з цих ідей полягали в тому, що соціалізм як суспільний лад повинен бути заснований на особистій і колективній волі, на діяльності вільних асоціацій. У ньому не повинно бути жодної урядової регламентації діяльності людей та заступництва з боку держави. Все повинно бути підпорядковане задоволенню потреб та інтересів особистості, колективів промислових та інших асоціацій і суспільства як сукупності вільних людей. Відносини між усіма суб'єктами суспільства мали будуватися на принципах федералізму, тобто їх вільного й рівноправного союзу.

М. Бакунін вважав, що основою будь-якої політичної чи соціальної організації має стати принцип «знизу верх» – принцип федералізму. Він мав втілюватись за допомогою встановлення автономії особистості та общини, які за допомогою договору можуть об'єднатись і створити міжнародну федерацію.

Соціальна революція, стверджував Бакунін, – це світове явище, оскільки основною причиною революції є ступінь пригноблення робітників та людей праці (селян). Революція народжується з небажання цих прошарків жити в умовах пригноблення.

Бакунін розглядав общину як розширення роду, в якій не було раба чи деспота, в якій всі були в рівних умовах. Єдиними суб'єктами, що порушували общинну гармонію, були монархи, чиновники та розбійники. Бунт М. Бакуніна

вважав універсальним засобом спротиву проти будь-якого пригноблення [12, с. 269]. Бунт «людського індивіда проти будь-якої божої і людської, колективної та індивідуальної влади» Бакунін розглядав як боротьбу за свободу [7, с. 129].

Бакунін виводить необхідність злиття селянських бунтів у «велику революцію», але поставала проблема замкнутості общини, яка вирішувалась за допомогою встановлення «живого бунтівного зв'язку революційної молоді з роз'єднаними общинами» [1, с. 517].

У брошурі «Витоки революції» Бакунін визначав необхідність використання терористичних методів боротьби: «Отрута, ніж, петля! Революція однаково освячує в цій боротьбі» [7, с. 140]. У боротьбі з державою використовувались обман, шантаж, хитрість, це повністю виправдовувалось теорією.

Мислитель підкреслював принципову відмінність становища особи у суспільстві та державі. У державі панує право, засноване на примусі, у суспільстві – традиція та звичай, а взаємодія індивідів базується на солідарності. При цьому форма держави не має принципового значення, тобто за будь-якого устрою (монархія, республіка) держава несе деспотизм та підпорядкування. Держава, за Бакуніним, – це завжди влада меншості, протиставлена народу сила. Вона залишається «законним ґвалтівником волі людей, постійним запереченням їх волі». Держава постійно порушує свободу суспільства, як природного буття особистості, тому досягнути повної свободи можливо шляхом ліквідації держави.

Розглядаючи перспективи майбутнього суспільного устрою, Бакунін особливу увагу приділяє ідеї колективізму. Базуючись на твердженні, що людина є істота суспільна, він намагався окреслити майбутнє життя людей, яке він не мислить поза колективом. Отже, для Бакуніна колективізм є не тільки основним напрямом суспільної організації, а й стає найвищою моральною сферою, що регулює життя як індивіда, так і суспільства. Останнє стає організацією солідарності індивідів, які однаково користуються всіма необхідними матеріальними благами.

Ідеї анархізму отримали свій подальший розвиток у роботах Петра Кропоткіна (1842–1921 рр.), який стверджував, що анархізм є чимось більшим, ніж простий спосіб дії або ж ідеал вільного суспільства. Теоретик анархізму вважав за можливе встановлення «бездержавного комунізму» на основі «союзу сільськогосподарських громад, виробничих артілей і асоціацій людей за інтересами».

Цей вільний «анархічний комунізм», на відміну від державного авторитарного комунізму, мислився Кропоткіним як суспільство рівних між собою людей, що повністю ґрунтується на самоврядуванні. Воно повинне складатися з безлічі спілок, організованих для всякого роду виробництва: землеробського, промислового, розумового, художнього. Йшлося про створення самоврядного федерального союзу вільних асоціацій людей, відносини між якими будувалися б на принципах солідарності, справедливості та безначальності й регулювалися в основному моральними нормами.

Бездержавне суспільство він уявляв у формі асоціацій – вільно об'єднаних комун та виробничих общин, у яких не повинно бути жодної форми зовнішнього примусу щодо конкретного індивіда. У такому суспільстві рішення

повинні ухвалювати на підставі спільної згоди та на засадах моралі. Досягти такого стану можливо завдяки анархістській революції.

Кропоткін заперечував не тільки приватну, а й особисту власність. На його думку, одразу ж після повалення існуючого ладу, ліквідації держави повинен бути запроваджений принцип – «кожному за здібностями, кожному за потребами» [2, с. 2].

Кропоткін заперечував необхідність створення будь-якого революційного уряду, не визнавав доцільності запровадження революційної диктатури, оскільки внаслідок запровадження диктатури (навіть народної) управління перетворюється на деспотизм та свавілля.

Мислитель розглядав державу як штучне утворення, що мало на меті тримати в покорі та примушувати індивідів працювати на себе. Дане підкорення відбувалось через інститути влади, які за основу взяли курс на виховання смиренності.

Анархію Кропоткін розглядав як «рівність у всьому – синонім справедливості». Даний стан базувався на світогляді, що пропагував механічне розуміння явищ суспільного життя, які визначені об'єктивними законами природи [8, с. 301].

Закони, які діяли в державі й регулювали суспільне життя, він вважав винятково сучасним утворенням, підкреслюючи, що людство століттями існувало без кодифікованого законодавства і відносини між людьми регулювались лише звичаями та традиціями.

Згідно з його теорією «суспільного прогресу» розвиток суспільства здійснюється у формі стрибків та еволюційних процесів, а соціальна революція – закономірний етап, який призводить до повної ліквідації держави. У своїй теорії він визначив необхідність створення анархістських груп, які будуть проводити «тиху підготовчу ідейну роботу» [6, с. 11].

Отже, розглянувши теоретичний блок про дефініцію, класифікацію, основні ідеологічні напрями анархізму, варто зазначити, що анархістська теорія має давню та стрімку історію. Вона диференціювалася залежно від «ідеалу» майбутніх суспільних перетворень, від теоретичного обґрунтування поняття власності, від проблеми свободи особистості у суспільстві. Тобто, анархізм – теорія, яка кинула виклик державницькому напрямі (макіавеллізму) та розкрила власну теоретичну «ідеальну» модель суспільних перетворень, що ґрунтувались на двох основних принципах – запереченні необхідності держави як форми організації суспільства та запереченні будь-якої влади у суспільстві.

Серед анархістських теорій простежується визначена необхідність у проведенні соціальної анархістської революції, яка має докорінно змінити основи суспільного устрою та реорганізувати суспільні відносини за новим «справедливим» принципом. Основною ж відмінністю між різними напрями, які визначались з необхідністю проведення соціальної революції, були форми та методи боротьби, що розділили анархістів на радикалів, реформістів та еволюціоністів. Крім теоретичних напрацювань, анархісти намагались практично втілити свої ідеї у життя.

У радянському суспільстві склалося негативне ставлення до цього явища, що не переборено й дотепер. Прихильники анархічного буття

суспільства в літературі найчастіше виглядають принизливо. Проте, всупереч песимістичним прогнозам, анархізм як політичний рух існує і сьогодні в країнах Європи та Америки, а також в Україні та Росії.

Список літератури:

- 1.Бакунин М.А. Философия, социология, политика. [Текст] /М.А. Бакунин. – М. : Правда, 1989. – 623 с.
2. Біденко А. Сучасні українські реалії теорії анархізму. [Текст] / А. Біденко // Людина і Політика. – 2000. – № 4. – С. 2.
3. Большая советская энциклопедия : [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rubricon.com>
- 4.Демиденко Г.Г.Історія вчень про право і державу : підруч. для студентів юридичних вищих навчальних закладів[Текст] / Г.Г.Демиденко. – Х. : Консум, 2007. – 432 с.
- 5.ЗапорожецьС.А.Маніфест анархічного світогляду Вільяма Годвіна / С.А.Запорожець// Вісник СевНТУ : зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 112. – 19 с. – (Серія «Політологія»).
- 6.Канев С.Н. Революция и анархизм: из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840– 1917 гг.). [Текст] / С.Н. Канев. – М. : Мысль, 1987. – 328 с.
- 7.Комин В.В. Нестор Махно. Мифы и реальность / В.В. Комин. – М. :Московский рабочий, 1990 : [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://nnm-club.me>
- 8.Кропоткин П.А. Хлеб и Воля. Современная наука и анархия / П.А. Кропоткин. – М., 1990 : [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://umk.virmk.ru>
- 9.Пашов М. Анархія – мати терору [Текст] / М. Пашов // Дзеркало тижня. –2003. – 1 лютого.
- 10.Прудон П.Ж. Что такое собственность? или Исследование о принципе права и власти; Бедность как экономический принцип; Порнократия или женщины в настоящее время. [Текст] / П.Ж. Прудон. – М. : Республика, 1998. – 367 с.
- 11.Рассел Б. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от античности до наших дней : в 3 кн. – 6-е изд., стереотип.[Текст] / Б. Рассел. – М. : Академический Проект; Деловая Книга, 2008. – 1008 с.
12. Шульженко Ф.П. Історія політичних і правових вчень : підруч. [Текст] / Ф.П. Шульженко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 464 с.

В статті изложены политико-правовые идеи анархизма, направленные на освобождение от всех форм политической, экономической и духовной власти, отрицание государства как формы организации общества и его властного воздействия; подчеркивается равенство перед законом, коллективизм, создание свободных ассоциаций – федераций.

Анархизм, безвластие, свободные ассоциации, федерации, коллективизм.

In the article the political and legal ideas of anarchism are stated, which aimed at the liberation from all the forms of political, economic and spiritual power, the objection of the state as a form of social organization and its authoritative influence; it is emphasized on the equality before the law, collectivism, and creating free associations – federations.

Anarchism, anarchy, free associations, federations, collectivism.